

Szövegek, kiadások, összkiadások

A szövegtudomány filológiai-hermeneutikai problémái
a Hegel-kiadás tükrében*

A szövegtudomány (*Editionswissenschaft*), illetve a klasszika filológia az ókortudomány keretein belül a 19. században indult gyors fejlődésnek. Fellendülése egybeesett a kor általános világnézetének tekinthető fő árammával, a pozitivisták szemléletmóddal. Utóbbi egyik alapvető tétele szerint léteznének megingathatatlan bizonyossággal megállapítható „tények” és az őket irányító törvényszerűségek, melyeket elsősorban a természettudományoknak a feladata rögzíteni.

Ezen hagyományos (pozitivisták) felfogás szerint a filológiai-hermeneutikai humántudományi munka sorrendje két egymásra épülő lépésben artikulálódik. Első lépésben megállapítjuk a szöveget, azaz a fennmaradt, áthagyományozott vagy felkutatott szövegváltozatokat kritikailag összevetjük abból a célból, hogy lehetőleg végleges, kanonikus változatot hozzunk létre vagy rekonstruáljunk, s ez volna a filológia feladata. Második lépésben következik az interpretáció (hermeneutika), azaz a filológiai munka eredményeként megállapított-előállított szövegváltozat különböző szempontok

Fehér M. István (1950. április 24. – 2021. június 17.) az ELTE BTK Filozófia Intézetének egyetemi tanára, az MTA rendes tagja volt. Jelen írása kéziratának szerkesztett változatát még átnézte és jóváhagyta, ám nyomtatásban már nem láthatta.

* Az itt közölt írás egy nagyobb lélegzetű tanulmány Hegelre vonatkozó részlete, amelynek szövegét a szerző a *Kellék* felkérésére formálta önálló közleménnyé. Első megjelenése: Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció. A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái (I.) A hegeli mű szelleme és kiadásának története (II.) Kant, Schelling, Arisztotelész, Husserl, Heidegger. Adalékok műveik kiadásának történetéhez. *Világosság*, 2009 (50): nyár, 3–32, valamint ősz, 63–93. Újabb kiadását lásd Fehér M. István: Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció. A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái. In Kelemen Pál – Kulcsár-Szabó Zoltán – Simon Attila – Tverdota György (szerk.): *Filológia – interpretáció – médiatörténet*. (Filológia; 1). Ráció Kiadó, Budapest, 2009, 56–151., némileg átdolgozott és naprakésszé tett formában újranyomva: Fehér M. István: *Filozófia, történet, értelmezés. Hermeneutikai tanulmányok (2000–2020)*. 2. kötet. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020, 129–208.

szerinti értelmezése.¹ Ebben a felfogásban a filológia megelőzi a hermeneutikát, s jól láthatóan elválik tőle, az értelmezés pedig a filológiai munka eredményeire épül. Ez a tetszetős (ideáltipikus) séma egyes – szerencsés – esetekben működhet ugyan, ám jelentős gondolkodói életművek (történeti-kritikai) kiadásának sajtó alá rendezések sor számos esetben csődöt mond. Többnyire ugyanis a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik. Hegel esetében például úgy tűnik, egyenesen fordított volt a helyzet: a jelenkori Hegel-kutatás mértékadó nézete szerint a Hegel-tanítványok saját Hegel-képük (Hegel-interpretációjuk) alapján szerkesztették meg és adták ki a szövegeket.

Szövegek, kiadások és összkiadások sokszorosan összefonódó problémaköre esetről esetre, alkotóról alkotóra nagy mértékben változik, e problémakört így esettanulmányok tükrében, konkrét filozófiatörténeti hagyaték, kiadási vállalkozás tapasztalatából kiindulva érdemes vizsgálni. A rendelkezésemre álló terjedelmi korlátok között az alábbiakban a jelentős gondolkodói életmű-, ill. összkiadások közül a Hegel-kiadás történetének vázlatára és némely, belőle lesűrhető filológiai-hermeneutikai tanulságra – nem utolsósorban problémára, dilemmára – fogok szorítkozni.

I.

Amikor a második világháború után a német idealizmus kiemelkedő gondolkodóinak új életműkiadásai tudományos feladatként egyre határozottabban körvonalazódtak, az új kiadások szükségességére vonatkozó megfontolások értelemszerűen újra és újra a kiadástörténetre való

1 Vö. H.-.-G. Gadamer: *Philosophie und Philologie. Über von Wilamowitz-Moellendorff. In Griechische Philosophie II. Gesammelte Werke.* Bd. 6. Mohr, Tübingen, 1985, 271–277., itt 276: saját egyetemi éve alatt az akkori filológiai szemináriumokon az volt a szokás: „Az embernek először a szöveget kellett rekonstruálni (sőt egyenesen lefordítani), majd utána kellett értelmezni”. Saját hermeneutikai nézőpontjából Gadamer nem mulasztja el hozzáfűzni, mennyire naív, mennyire kétséges ez a leírás: „A kérdés, hogy egy szöveget hogyan kellene rekonstruálni, sőt ráadásul lefordítani is, mielőtt az értelmezés mesterfogásai megtették volna a magukét – ez a kérdés nem merült fel. [...] Nyilvánvaló, hogy az ember valamely szöveget csak akkor tud rekonstruálni, amikor már megértette. Így megtanultuk, hogy [...] az értelmezés nem csupán a világhoz való hozzáférés középponti formája, hanem a hagyomány szövegeihez való hozzáférése is. Sohasem találjuk magunkat azon a nullponton, hogy egy minden kétségen felül álló adott szöveget kellene pusztán recipiálnunk. [...] Nem az a helyzet, mintha a szöveg számunkra valamely minden kétséget kizáró előzetes adottság volna, az értelmezés pedig csupán utólagosan beinduló folyamat, melyet a szöveg végzünk.”

kritikai reflexió körébe ágyazva jelentek meg. Hegel esetében a kiadás-történetre való kritikai visszatekintés hozzávetőleg a következő összegző képet nyújtotta.²

Hegel maga életében csupán kevés művet jelentetett meg. Folyóiratokban elszórt kisebb írásokat, recenziókat leszámítva, önálló, kidolgozott, sajátos értelemben könyvnek nevezhető munkája csupán kettő van: a *Fenomenológia* és a *Logika*. Az *Enciklopédia* és a *Jogfilozófia* csupán „alapvonalak”, „vázlatok”, melyeket hallgatói számára előadásaihoz mellékel; egyéb – történelemfilozófiai, esztétikai, vallásfilozófiai, filozófiatörténeti – előadásaihoz még ilyet sem adott ki. Műveit megfeszített munkával tanítványainak egy csoportja 1832 és 1845 között huszonegy kötetben rendezte sajtó alá.³ Ez a mai szemmel nézve is bámulatos teljesítmény, mely a rákövetkező korok Hegel-képét messzemenően meghatározta, a kiváló Hegel-kutatónak, Friedhelm Nicolinnak, az 1958-ban létrehozott Hegel-Archívum első vezetőjének a megfogalmazása szerint ugyanakkor sem az „egész” Hegelt, sem az „igazi” Hegelt nem tartalmazta.⁴ Egy másik szerző harminc évvel későbbi megfogalmazása szerint „a hegeli filozófia *hatástörténetét* oly mértékben határozta meg művei gondozóinak *kiadáspolitikája*, mint szinte egyetlen más filozófusét sem”.⁵ A tanítványok Hegel fejlődését teljesen elhanyagolták; a filozófus által megőrzött korai vázlatokat és kéziratokat félretolták (ezek egy része azután el is veszett), a berlini korszakot reprezentáló *Enciklopédiát* és *Jogfilozófiát* viszont erőteljesen kibővíve adták ki. A különböző helyekről származó kiegészítéseket összedolgozták a Hegel által megjelentetett művekkel, a hagyatékából kiadott berlini előadásokat pedig különböző évfjártatokból származó előadás-kéziratok, feljegyzések, valamint hallgatói jegyzetek kompilációja alapján – a forrásokra legföljebb az egyes kötetek

- 2 A következőkhöz lásd Lothar Wigger: 75 Jahre kritische Hegel-Ausgaben: Zu Geschichte und Stand der Hegel-Edition. *Pädagogische Rundschau*, 1987 (41):1, 101–116., továbbá Christoph Helferich: *G. W. Fr. Hegel*. Metzler, Stuttgart, 1979, 217–228. A Hegel-kiadás filológiai-hermeneutikai problémáival – elsősorban az *Esztétika* vonatkozásában – részletesebben foglalkoztam „*Az eszme érzéki ragyogása*”: *Esztétika, metafizika, hermeneutika (Gadamer és Hegel)* című tanulmányom filológiai függelékében; In Fehér M. István – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*. Osiris, Budapest, 2004, 264–332., itt 294–326.; újranyomva In Fehér M. István: *Filozófia, történet, értelmezés*. Id. kiad. 317–370., itt 344–365.; az alábbiakban felhasználom e függelék egyes gondolatait.
- 3 Ez „A Megboldogult Barátainak Egylete által sajtó alá rendezett teljes kiadás” (*Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Vereweiigten*) címet viseli, melyre az irodalomban „Freundesvereinsausgabe” megjelöléssel szokás hivatkozni. A következőkben e kiadásra FVA rövidítéssel utalok.
- 4 Friedhelm Nicolin: Probleme und Stand der Hegel-Edition. *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 1957 (11):1, 116–129., itt 118.
- 5 Wigger: i. m., 102. (Kiemelés F. M. I.)

bevezetésében utalva, ám magában a szövegkorpuszban minden további megjelölésről lemondva – egységes művekké komponálták. Ezzel a mai tudományos mércével mérve fölöttébb kétséges kiadástechnikával, mely a fejlődéstörténeti különbségeket szinte felismerhetetlenné tette, meghatározott Hegel-képet kívántak sugallni: Hegelt – tudomány- és kultúrpolitikai megfontolásaikkal összhangban – mint a rendszer filozófusát, a rendszert pedig mint zárt és megdönthetetlen erődítményt kívánták védelmezni és az utókor számára átörökíteni.⁶ Ilyenformán egyre kevésbé lehet tartósan elzárkózni a következtetés elől: amit hegeli *rendszer*ként ismerünk, nem magának Hegelnek, hanem a *tanítványoknak* a műve; „a hegelianizmus, a Hegel-iskola dokumentuma”.⁷

A felejtés és az elutasítás évtizedei után a Hegel iránti érdeklődés csupán a századforduló táján élénkült meg; Wilhelm Dilthey fogalmazta meg a hegeli filozófia fejlődéstörténeti vizsgálatának igényét, s Hermann Nohl az ő ösztönzésére adta ki 1907-ben Hegel fönmaradt fiatalkori írásait. Az 1930-as években Hermann Glockner által sajtó alá rendezett ún. jubileumi kiadás az eredetihez képest tartalmazott ugyan javításokat, alapvető hiányosságait azonban nem küszöbölte ki; a Georg Lasson által megkezdett és a harmincas években Johannes Hoffmeister által folytatott új kritikai kiadás pedig több évtizednyi fáradozás és a koncepció többszöri megváltoztatása után az ötvenes évek közepén befejezetlen maradt.

Ezzel világossá vált, hogy egyedül dolgozó tudósok mégoly tiszteletre méltó erőfeszítései nem sem elegendők a feladat elvégzéséhez. 1957-ben a Német Kutatási Szövetség (DFG) bizottságot hozott létre Hegel műveinek történeti-kritikai kiadására, 1958-ban pedig erre a célra megalapították Bonnban a Hegel Archívumot, mely tíz évvel később Bochumba költözött, ahol az Észak-Rajna–Vesztfáliai Tudományos Akadémia védnöksége alatt a bochumi Ruhr Egyetem önálló intézményeként működik. Az új, körülbelül negyven kötetre tervezett nagy Hegel-kiadás a hatvanas évek végén indult meg. Huszonöt kötetből álló első sorozata, mely a Hegel által életében sajtó alá rendezett műveket és a fennmaradt hagyatékot, kéziratokat és vázlatokat tartalmazza, negyven év kiadói munka után lezártnak tekinthető, a Hegel egyetemi előadásait sajtó alá rendező második sorozat megjelenése viszont másfél-két évtizedig húzódott, s csupán az elmúlt évtizedben indult meg, s gyorsult fel.

Az új akadémiai kiadás egyúttal történeti-kritikai kiadásnak tekinti magát, ám választott címe szerényebb: *Gesammelte Werke*.⁸ Célja Hegel

6 Nicolin: i. m., 118.

7 Uo.: „Dokument des Hegelianismus, der Hegelschule”.

8 A továbbiakban ennek figyelembevételével így nem HKA (*Historisch-kritische Ausgabe*), hanem GW rövidítéssel hivatkozom rá.

fejlődésének a rendelkezésre álló – pontosabban egyre gyarapodó, mivel az Archívum által folyamatosan gyűjtött – források alapján való bemutatása, ezt pedig a tanítványok Hegel-kiadása mögé visszanyúlva, eredeti források alapján szándékoznak elvégezni. A Hegel-előadások szövegbázisának fentebb összefoglalt állapota és a tudományosan megfelelő kiadásukkal összefüggő elvi nehézségek ténye mindenesetre ahhoz a döntéshez vezetett, hogy ezek az előadások először is egyfajta „próbakiadásként” egy *Vorlesungen* elnevezésű sorozatban, a kritikai kiadáson kívül kerülnek megjelentetésre (ennek keretében az elmúlt negyedszázad során azután ténylegesen is több mint tizenöt kötet látott napvilágot), majd ezen „próbakiadás” tapasztalatai és tudományos visszhangja után kerül csak sor, hozzávetőleg tíz kötetben, a kritikai kiadás második sorozatában való közzétételükre. A „próbakiadás” kerülő útja magyarázza azt a tényt, hogy a második sorozatnak a beindulására csak az elmúlt öt-tíz évben került sor.⁹

A tanítványok Hegel-kiadása mögé való visszanyúlás azt a jogos törekvést jelenti, hogy a kompilációk alapját képező kéziratokat, feljegyzéseket, előadásjegyzeteket stb. – amennyiben fellelhetők – önállóan dolgozzák fel és adják ki. Ismeretes módon azonban sok minden elveszett. Amiből a Hegel-tanítványok a Hegel által sajtó alá nem rendezett előadások köteteit összeállították, ma már nagy részben nem lelhető fel, így sok esetben nem lehetséges e kiadásokat szövegkritikailag felülvizsgálni, avagy egy új, alternatív szövegkritikai kiadással előállni. Az elvet – a kompilációt – persze joggal lehet bírálni, s a mai filológiai tudományosság elvszerűen tartózkodik is tőle.

A tanítványok Hegel-kiadásának, az FVA-nak az alapját képező Hegel-kéziratok ma igen nehezen fellelhetők, így ez a tény és a kompilációról való elvi lemondás azt eredményezte, hogy önálló hangsúlyt kaptak a különböző évfjártatok előadásai, a fennmaradt Hegel-kéziratok és a róluk készült hallgatói jegyzetek (*Mitschriften, Nachschriften*). A Hegel Archívum kezdettől fogva a mai napig szisztematikusan gyűjti mindkettőt: mind a fellelhető Hegel-kéziratokat, mind az előadásjegyzeteket. Ami az utóbbiakat illeti, a kilencvenes évekig különböző források hozzávetőleg százharminc *Nachschrift* létezéséről adtak hírt, ebből pedig az Archívum kilencvennek tudott a birtokába jutni.¹⁰

- 9 Holott a hetvenes–nyolcvanas években íródott beszámolók valamivel az ezredforduló utánra várták a negyvenkötetes kiadás lezárulását. Lásd Wolfhart Henckmann: Fichte – Schelling – Hegel. In Walter Jaeschke – Wilhelm G. Jacobs – Hermann Krings (szerk.): *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1987, 83–115., itt 109. és Annemarie Gethmann-Siefert: Hegel Archiv und Hegel Ausgabe. *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 1976 (30):4, 609–618., itt 610.
- 10 Lásd Wolfgang Bonsiepen: Berichten über Nachschriften zu Hegels Vorlesungen. Einleitung. *Hegel-Studien*, 1991 (26), 11. Vö. ugyancsak Otto Pöggeler: Nachschriften von Hegels Vorlesungen. *Hegel-Studien*, 1991 (26), 122. sk.

E rövid beszámoló természetesen a Hegel Archívum önképét, visszapillantó önértelmezését közvetíti, összegzi. Több mint négy évtized elteltével és a Hegel-kiadás azóta történt fejleményeire pillantva a következő kiegészítést fűzném a fentiekhez. Igaz lehet az, hogy a tanítványok Hegel-kiadása „sem az »egész« Hegelt, sem az »igazi« Hegelt nem tartalmazta”, ám fölöttébb kétséges, hogy a kettő közül bármelyik is reálisan kitűzhető cél-e. Az „egész” Hegelről nem beszélve, miben is állana az „igazi” Hegel? „Amit hegeli rendszerként ismerünk”, lehet „a tanítványoknak a műve [...] a »Hegel-iskola dokumentuma«”; mégis, kérdéses, hogy a mai kor tud-e jobbat előállítani, tud-e valamilyen alternatív Hegel-kiadással előlépni. Ez a belátás egyébiránt a Hegel Archívumban is tudatosodik, s talán nem véletlen, hogy az „egész” vagy az „igazi” Hegelre vonatkozó, optimista önbizalmat sugárzó megjegyzések ma már nemigen kerülnek elő. Ami pedig a tanítványok Hegel-kiadásának kritikáját illeti: más dolog bírálni egy kompilációt azért, mert az kompiláció, és más dolog a kompiláció feloldásának igényével, az eredeti forrásokhoz való visszanyúlás beváltható ígéretével fellépni; továbbá megint más azt a gyanút megfogalmazni, hogy a szerkesztők a kompilált részek közé oda nem tartozó, saját gondolatokat illesztettek, s hogy a sajtó alá rendezés egyben erősen koncipiált átírás is.

A hegeli életmű kiadásának történetét, nehézségeit és mai állapotát még számos fontos vonatkozásban lehetne részletezni és elmélyíteni, jelen tanulmány szempontjából mindenesetre az eddigiek is elegendő alapot nyújthatnak néhány következtetés levonásához. Kiinduló tézisünk úgy hangzott, hogy a sajtó alá rendezés filológiai munkája, a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik, s az eddigi összegzés remélhetőleg megfelelőképpen illusztrálta e tényt. Már maga a – magyarban kissé meghökkentően, mindenesetre szokatlanul csengő – „kiadáspolitika” kifejezés is előzetes értelmezésre – alkalmasint igen határozott preconcepciókra – utal. Levonható a következtetés: *nem csupán a Hegel-kiadás alakította a Hegel-képet, hanem fordítva is: a Hegel-kiadás már maga is meghatározott Hegel-kép alapján ment végbe*; e kép ráadásul nem csupán előzetes értelmezésen nyugodott, de előretekintve a jövő felé, meghatározott kultúrpolitikai célok és elvárások is kapcsolódtak hozzá. A filológiai munka nem csupán nem interpretációmentes térben, hanem – s ez a Hegel-kiadás sajátossága – úgyszintén nem „kultúrpolitika-mentes” térben zajlott.

A történeti körülményeknek, e körülmények sajátos összefonódásának, konstellációjának – a mai napig sem teljes egészében feltárt – számbavétele nem csupán meghaladná jelen írásnak (nem utolsósorban szerzője kompetenciájának és kutatási területének) a kereteit, de az itt tárgyalt elvi kérdés szempontjából vélhetően nem is volna elsőrendűen releváns. Nem lesz azonban haszontalan legalábbis felsorolásszerűen áttekinteni őket. A tanítványok ama szinte üdvtörténeti küldetésstudata mellett, hogy Hegel földi életének váratlan bevégződését a gondolatok birodalmában való halhatatlanságának és örökkévalóságának a kezdetével kapcsolják össze, a berlini egyetemen elmondott gyászbeszédében a rektor és Hegel-tanítvány Marheineke Hegelt a megváltó Krisztushoz hasonlította, aki halála után szellemként visszatér közösségéhez, és a halállal elnyeri a feltámadást és az örök életet. Friedrich Förster pedig a maga gyászbeszédében amellett tett hitet: „Tanítását megőrizni, hirdetni, megszilárdítani: ez legyen mostantól fogva a mi hivatásunk”¹¹ – hogy (másképp és prózaiban fogalmazva) korai és váratlan halála után a berlini kultúrpolitikai harcok közepette biztosítsák Hegel hírnevét és utóéletét.¹² Emellett nem kisebb szerepet játszott a családnak, elsősorban az özvegynek, Marie Hegelnek a törekvése elhunyt férje hírének – kifejezetten konzervatív szellemben történő – átörökítésére és biztosítására, nem utolsósorban a család anyagi

- 11 Philipp Konrad Marheineke: Trauerrede. Worte der Liebe und Ehre, vor der Leichenbegleitung des Herrn Professor Hegel, im großen Hörsaal der Universität, am 16. November [1831] gesprochen. In Günter Nicolini (szerk.): *Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen*. (Philosophische Bibliothek; 245). Meiner, Hamburg, 1970, 474. sk.; Friedrich Förster: Grabrede: An dem Grabe unseres Freundes und Lehrers, des in Gott ruhenden Königlichen Professors und Doktors der Philosophie Georg Wilhelm Friedrich Hegel am 16. November [1831] im Namen seiner Schüler und Freunde. uo., 475–478., itt 477: „Ő volt a mi segítőnk, megmentőnk és megszabadítónk [...] Tanítását megőrizni, hirdetni, megszilárdítani – ez legyen mostantól fogva a mi hivatásunk [Seine Lehre zu bewahren, zu verkündigen, zu befestigen, sei fortan unser Beruf]. Bár nem fog támadni Petrus a körünkben, ki önmagát az ő helytartójának nevezni merésznél, ám birodalma, a gondolat birodalma támadások közepette ugyan, ám ellenállás nélkül folyton-folyvást terjeszkedni fog.”
- 12 A 19. század tízes–húszas éveinek porosz kultúrpolitikai törekvéseiről és Hegel berlini kinevezésének háttéréről lásd: Kunsterfahrung und Kulturpolitik im Berlin Hegels. *Hegels-Studien, Beiheft XXII*. (Itt elsősorban H. Lübke: *Deutscher Idealismus als Philosophie preussischer Kulturpolitik* és W. Jaeschke: *Politik, Kultur und Philosophie in Preußen* 3–27., 28–48.), valamint O. Pöggeler et al. (szerk.): *Hegel in Berlin. Preußische Kulturpolitik und idealistische Ästhetik*. Reichert, Wiesbaden, 1981. (Elsősorban W. Jaeschke – K. R. Meist: Von Humboldt zu Altenstein, 29–39.)

helyzetének a megszilárdítására és sógornőjének anyagi támogatására. A kiadás ügyét az özvegy minden késlekedés nélkül, energikusan vette kézbe; alig néhány nappal Hegel halála után már megalakult a „Baráti Egylet”, s még egy hét sem telt el, s a berlini Duncker kiadó máris előnyös szerződési ajánlatot tett az özvegynek a kiadásra. (Ennek értelmében az egész honorárium a családot illette meg, az egyedi köteteket sajtó alá rendező tanítványok szinte kivétel nélkül megtiszteltetésként végezték feladatukat.)¹³ A család, pontosabban az özvegy jelölte ki, melyik tanítvány mely köteteket renndezi sajtó alá, s adta egyúttal kölcsön a hagyatékból az ezekhez tartozó kéziratokat. A hagyatékból kiadandó írásokat az özvegy egyszersmind gondosan megrostálta; főképp a vegyes írásokat illetően szükséges – írta sógornőjének ezekben a napokban – segítenie annak kiválogatásában, hogy Hegel szellemében minek kell ebből a világ elé kerülnie, s minek nem. A fennálló érdeklődés gyors kielégítése elsőrendű feladat volt; először – nem véletlenül – a vallásfilozófia jelent meg, már a rákövetkező évben, 1832-ben, két kötetben közel ezer oldalon; a sajtó alá rendező Marheineke ekkoriban a berlini egyetem rektora volt, sok ideje az alapos munkára nemigen lehetett.

Hogy az FVA maga is meghatározott Hegel-kép alapján ment végbe, már abból kitűnhet, hogy a kiadás nagyobbik részét alkotó előadások zárt rendszerré – pontosabban a rendszer egyes részeivé – komponálva kerültek sajtó alá. A fiatalkori kéziratok szinte teljesen kimaradtak, csak az került be a kiadásba, ami a rendszer felé vezető út részének számíthatott. A berlini előadások, s különösen az enciklopédikus rendszer ezzel szemben különféle kiegészítésekkel és toldásokkal felduzzasztva, erősen kibővíve jelent meg. A zárt – és végleges – rendszer időtlensége dominálta a képet, ám magát a rendszert nem Hegel dolgozta ki s adta nyomdába – ez valóban a Hegel-iskola műve vagy „dokumentuma”. Ugyanakkor e kiadás alapozta meg Hegel hírét és filozófiájának máig tartó hatását.

A különböző Hegel-szövegkiadásokban a szerkesztői szándékok különbözősége mellett a filozófia történetileg változó önmegértése is tükröződik, írja Lothar Wigger.¹⁴ Hogy Hegel korában és különösképpen Hegel tanítványi körében a filozófia hegeli önértése bizonyára mértékadó volt, aligha lehet túl kockázatos vagy merész állítás. Arra, hogy a tanítványok az FVA sajtó alá rendezésekor ilyenformán esetleg maguk is a hegeli filozófia szellemében jártak el, kínálkozik mármost egy – az irodalom által tudomásom szerint mindeddig nem kiaknázott – érdekes példa. A hegeli

13 Lásd Ch. Jamme: Editionspolitik. Zur 'Freundesvereinsausgabe' der Werke G. W. F. Hegels. *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 1984 (38):1, 83–99., itt 85. sk. A következőkhöz uo.

14 Wigger: i.m., 101.

filozófiatörténet Schellingre vonatkozó fejezetében található némely mar-
kás ítéletről van szó, olyan véleményről, mely korántsem ismeretlen, sőt
más összefüggésben – különféle kommentárok kíséretében – fölöttébb
gyakran idézik és fűznek értelmező megjegyzéseket hozzá.

Filozófiai fejlődésének útját Schelling a közönség előtt tette meg. Filozófiai
írásainak sora egyúttal saját filozófiai fejlődésének története [...]. [E sor]
nem a filozófia kidolgozott részterületeinek sorozatát tartalmazza a ma-
guk egymásutánjában, hanem saját fejlődési fokainak sorozatát. Ha egy
végső írásra kérdeznek, amelyben filozófiája leghatározottabb kidolgozása
található, úgy egyetlen ilyent sem lehet megnevezni. [...] Későbbi műveiben
minden írásban mindig újból előlről kezdte (sohasem állított fel teljesen
kidolgozott egészet) [...]. Ezért aztán nem is tanácsos annak részletezésébe
bocsátkozni, amit schellingi filozófiának neveznek [...]. Mert ez a filozófia
még nem szervesen tagolt tudományos egész [...]. Ez a filozófia még fejlő-
dőben van, még nem eredményezett érett gyümölcsöt [...].¹⁵

A különböző értelmezések ezt a részt általában a Hegel–Schelling-
viszony szemszögéből kommentálják, abból a szempontból, vajon igaz-e,
ami itt megfogalmazódik, érvényes-e Schellingre vagy sem – ha pedig
igen, akkor lehet-e ezen elmarasztalással szemben felhozni valamit vagy

- 15 Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. 3. kötet. Ford. Szemere Samu. Akadé-
miai Kiadó, Budapest, 1977, 456–458.; vö. még uo., 479. Lásd Hegel: *Vorlesungen
über die Geschichte der Philosophie*, III. Hegel: *Werke in zwanzig Bänden*, Theorie
Werkausgabe. Auf der Grundlage der Werke von 1832–1845 neu edierte Ausgabe.
Redaktion E. Moldenhauer und K. M. Michel, Frankfurt am Main, 1970, Bd. 20,
421–423.: „Schelling hat seine philosophische Ausbildung vor dem Publikum
gemacht. Die Reihe seiner philosophischen Schriften ist zugleich Geschichte seiner
philosophischen Bildung [...] sie enthält nicht eine Folge der ausgearbeiteten Teile
der Philosophie nacheinander, sondern eine Folge seiner Bildungsstufen. Wenn
nach einer letzten Schrift gefragt wird, worin seine Philosophie am bestimmtesten
durchgeführt darstellte, so kann man keine solche nennen. [...] In späteren
Darstellungen fing er in jeder Schrift nur immer wieder von vorne an (stellte nie ein
vollendet durchgeführtes Ganzes auf), weil man sieht, daß das Vorhergehende ihm
nicht Genüge getan; und so hat er sich in verschiedenen Formen und Terminologien
herumgeworfen. [...] Es ist daher auch nicht tunlich, da in ein Detail eingegangen
werde über das, was Schellingsche *Philosophie* genannt wird, wenn es auch die Zeit
erlaubte. Denn sie ist noch nicht ein in seine Glieder organisiertes Ganzes, sondern
besteht mehr in einigen allgemeinen Momenten, die allein das sich gleich Bleibende
sind. Diese Philosophie ist noch in der Arbeit ihrer Evolution begriffen, noch nicht
zur reifen Frucht gezeitigt.” A filozófia ezen önértelmezését alapul véve nem csupán
Schelling, de a poszthegeliánus filozófia jó része, a 20. század kiemelkedő gondolko-
dói közül pedig Husserl és Heidegger – jó részben hagyatékban maradt – életműve
sem minősülne sajátlagosan filozófiának.

sem. Mindezek a szempontok – hogy igaz-e a hegeli jellemzés,¹⁶ hogy védhető-e Schelling vagy sem – számunkra jelenleg tökéletesen irrelevánsak. Miként irreleváns az is, hogy épp Schellingre vonatkoztatva fogalmazódnak meg e sorok. A lényeges az, hogy Hegel itt saját nézetét mutatja be arról, milyennek kell lennie szerinte egy filozófiának. A vázolt elvárás szerint első és alapvető követelmény a véglegesség, a lezárt rendszer – egy fejlődő, alakuló filozófia nem filozófia. Hegelnek saját filozófiai preferenciái fogalmazódnak meg itt, ezek pedig nem teszik lehetővé, hogy érzéke legyen egy alakuló filozófiában rejlő értékek iránt. Számára egy alakulóban levő filozófia – egy filozófia, mely állandóan újra előlről kezd – nem egyéb, mint tökéletlen filozófia. A közönség elé akkor szabad voltaképpen csak kilépni, miután ez az alakulás már lezárult, s a végleges rendszert már maga mögött tudja. Az ekkor publikálendő művekben – a művekben, melyeket alapjában véve csak ekkor és nem korábban szabadna publikálni – a végleges filozófia mintegy szétterül, kibontakozik, a szerves totalitás egyes tagjai kerülnek egymás után vagy egymás mellett kifejtésre – a kifejtés egymásutánisága, a kifejtendő részek kidolgozottságának foka, terjedelmi gyarapodása, növekedése azonban nem jelent immár magát a struktúrát érintő benső változást.

Ha mármost kicsit közelebről megnézzük, a Hegel-tanítványok által sajtó alá rendezett FVA pontosan ezen koncepció szerint artikulálódik. Hegel előadásvázlatai, a hallgatói jegyzetek és különféle feljegyzések innen szemlélve nem pusztán külsődleges vagy szubjektív – például kultúrpolitikai – okokból, hanem azért vannak egységes művekké komponálva, mert a szerkesztőket egy olyan filozófia szelleme hatja át, mely szerint *értéke csak a véglegesnek, a lezártnak, a zárt egésznek lehet.*¹⁷ A tanítványok – ha

- 16 A maga módján a hegeli jellemzés persze triviálisan igaz; olyannyira, hogy a 20. századi Schelling-irodalom egyik legjelentősebb műve, Xavier Tilliette kétkötetes, ezerkétszáz oldalas monográfiája már címében is ezt a vonást fogalmazza meg és emeli ki Schelling gondolkodásából (lásd X. Tilliette: *Schelling. Une philosophie en devenir*. Vrin, Paris., 1970). Csakhogy akár Tilliette-nél, akár másoknál – mint például Heideggernél (lásd *Schellings Abhandlung über das wesen der menschlichen Freiheit* [1809]. Szerk. H. Feick. M. Niemeyer, Tübingen, 1971, 7.; magyarul: Martin Heidegger: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről* [1809]. Ford. Boros Gábor. T-Twins, Budapest, 1993, 23.) – e megállapítás korántsem elmarasztaló jellegű.
- 17 Érdemes hozzátennünk: az ebben az értelemben vett (zárt, végleges) rendszer létrehozása a Kantból kiinduló német idealizmusnak az újkori filozófia kezdeményezéseinek talaján megfogalmazódó alapvető törekvése és minden korábbi filozófiával szembeni megkülönböztető jegye. 1936-os Schelling-előadásain Heidegger nagy erővel, széles filozófiatörténeti kontextusba ágyazva bontja ki ezt a gondolatot. Amint kifejti, egy filozófiai rendszer fölépítésének specifikus követelménye pusztán az újkorban születik meg. A Descartes előtti filozófusok nem a modern értelemben felfogott rendszer kidolgozásának igényével léptek fel: pusztán egy örökölt és áthagyományozott tu-

valóban az imént idézett hegeli nézet talaján álltak – minden bizonnyal meg voltak győződve róla: Hegelnek megvolt ez a rendszere, csak korai halála akadályozta meg végleges kidolgozását. Ezért úgy érezhették, rájuk hárul a feladat és a felelősség – a szó pregnáns értelmében vett küldetés –, hogy legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint megtegyék azt, amit a

dásanyagnak az iskolai elsajátítás és földolgozás számára leginkább alkalmas elrendezését és tagolását nyújtották. A középkor ún. *summái* maguk sem voltak ebben az értelemben „rendszerek” – pusztán újkorai szemléletünk láttatja őket ilyeneknek –, hanem sokkal inkább „kézikönyvek”. Ilyen például Aquinói Tamás nevezetes *Summa theologiae*-ja, melynek „tankönyv” jellegét a prolóógus félreérthetetlenül kifejezi. Egy egységes filozófiai rendszernek mint a tudás fogalmi rendszerének a kiépítése iránti igény csupán az újkorban jelentkezik. Az újkorai filozófia sajátos arculatát az határozza meg, hogy az áthagyományozott tanok tekintélyétől megszabadulva – avagy azok kritikai felülvizsgálatának igényével – új, autonóm birodalmat igyekszik kialakítani a tudáson belül is: ezen a talajon születhet meg a „rendszer” követelménye. Különösképpen Kant hangsúlyozta azután az értelemről megkülönböztetett észnek alapvetően egységre, *rendszerre* irányuló, különböző eszmék szerint tagolódo, architektonikus természetét. Kant szerint az „ész feladata minden lehetséges empirikus értelmi tevékenység [Verstandeshandlung] egységét rendszeressé tenni” (Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*, A644, B692; magyarul: ford. Kis János. Atlantisz, Budapest, 2004², 532.; vö. Heidegger: *Schellings Abhandlung über das wesen der menschlichen Freiheit*, 42. skk. = *Schelling értekezése a szabadság lényegéről*, 65. skk.). Az ész alapkövetelménye Kantnál tehát maga a rendszer, ám a kanti filozófia maga mégsem vezetett rendszerre, a kritizmus alapját képező „eszme” homályban maradt: oly dilemma ez, mely árnyaltabban teszi érthetővé, milyen specifikus értelemben vált az idealizmusban a rendszer követelménye a filozófia továbbfejlesztésének vagy – ami Kantnál ugyanaz – tudományossá tételének alaproblémájává. „Egyedül a rendszer kezekedik a tudás benső egységéért, annak tudományosságáért és igazságáért”, írja értelmezésében Heidegger. „Emiatt kell, az igazságra és a tudásra törekvés szándékával, elsősorban és mindenekelőtt, újra meg újra, a rendszerre rákérdezni, lényegében megalapozni és fogalmában kiépíteni. Így értendő az, hogy a német idealizmus számára a rendszer lesz a vezérmotívum; és ez nem jelent mást, mint a lényegi tudás egészének, a tudománynak mint olyannak, a filozófiának igazi önmegalapozását” (Heidegger: *Schellings Abhandlung*, 50.; *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről* [1809], 93.) A kiterjedt irodalomból itt csak Robert C. Solomon tanulmányára utalok: Hegel’s *Phenomenology of Spirit*. In Robert C. Solomon – Kathleen M. Higgins (szerk.): *The Age of German Idealism. (Routledge History of Philosophy; VI)*, Routledge, London – New York, 1993, 181–215., lásd itt 182.: „A filozófia »rendszerének« eszméje Kanttól ered, aki arra törekedett, hogy a filozófia egységes és mindent átfogó »tudományát« megalkossa.” A kérdéskörhöz némileg bővebben lásd Fehér M. István: *Rendszer, szabadság, intellektuális szemlélet*. Kant és a német idealizmus néhány alaproblémája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1982 (26):3, 401–414. (Az idézetek magyar nyelvű fordításainak lelőhelyeit, bibliográfiai adatait rendre igyekszem megadni, az idézeteket azonban többnyire saját fordításomban közlöm. Kant fő művére az irodalomban megszokott módon „A”, illetve „B” jelzéssel az első vagy második kiadás lapszámai szerint hivatkozom, megadom továbbá az újabb magyar kiadás lapszámait is, melyben az „A” vagy „B” szerinti számozás egyébként a lapok margóján megtalálható.)

mesternek nem adatott meg személyesen megtennie. A közönség elé nem szabad alakulóban levő írásokkal, különféle szövegvariánsokkal kilépni – a kéziratokat és előadásjegyzeteket egységes művekké kellett komponálni. A kiadási koncepciót – innen szemlélve – jelentős mértékben a kiandó filozófia szellemisége hatotta át: a kiadás alapelvei (a szövegek filológiai rögzítése) és a kiandó filozófia szellemisége (előzetes megértése-értelmezése: hermeneutika) között messzemenő *Wahlverwandschaft*, rokonlelkűség áll fenn. A mi szempontunkból ez azt jelenti: a filológiai munkát – a kéziratok szelektálását és kinyomtatandó szöveggé való szerkesztését – sajátos értelemben vett (meglehet, nem tudatos) filozófiai, pontosabban hermeneutikai eszmélődés előzte meg és vezérelte. Más szóval, *ha igaz az, hogy a (filozófus halála után kialakuló) Hegel-képet a kinyomtatott szövegek alakították, akkor nem kevésbé igaz az is, hogy a kinyomtatott szövegek megszerkesztését viszont a Hegel-kép motiválta: a tanítványok Hegel-képe, a hegeli filozófiára és a filozófiára általában vonatkozó előzetes megértésük.*

Közbevetőleg érdemes megjegyezni: a korszellemet, avagy a kor filozófiai-világnézeti szellemének lenyomatát a jelenkori új Hegel-kiadás – e kiadás deklaráltan fejlődéstörténeti (*entwicklungsgeschichtlich*) felfogása – sem nélkülözi. Mivel töredezett, pluralisztikus korban élünk, mely önmagát semmiképpen sem fogja fel valamifajta végleges korként – de még új korként, korszakhatárként sem –, s mivel ilyen korokban nem csupán nem létezik valamilyen általánosan elfogadott, végleges filozófia, de már maga e követelmény is kevésbé hihetően – valójában fölöttebb valószínűtlenül, hiteltelenül – cseng, ezért egy filozófus *végleges* gondolatrendszerére – avagy *végleges* gondolatrendszerének kiadására – vonatkozó kérdés értelmesen nem is igen fogalmazható meg. Amit egy kiadás tehet, *egy ilyen korban, az az, hogy kronológiai sorrendben, megfelelő szövegkritikai gondozás kíséretében sajtó alá rendezi a kinyomtatott vagy kéziratban hátrahagyott műveket, vázlatokat, töredékeket. Hogy ezek közül melyik tartalmazza a végleges gondolatrendszert, vagy, hogy van-e ilyen egyáltalán – olyan gondolatrendszer, amely már elvileg nem fejlődhet tovább –, ennek megválaszolásáról le kell mondania. Ábrázolhatja, közlétheti egy filozófus gondolkodásának fejlődését, a fejlődés különböző állomásait anélkül, hogy e fejlődést, jobban mondva alakulást teleologikusan, egyszersmind valamifajta tökéletesedés vagy kiteljesedés értelmében fogná fel.*

IV.

Az FVA hiányosságainak ecsetelése közben újra és újra a komoly teljesítménynek kijáró főhajtással emlékeznek meg e kiadás múlhatatlan érdemeiről. Nevezetesen mindenekelőtt arról, hogy Hegel hírét megalapozta és az utókor számára átörökítette. Így a GW kezdeményezője és mentora, Friedhelm Nicolin már kezdetben hangsúlyozta:

Világra kiterjedő hatásra Hegel gondolkodása az FVA révén tett szert. Követők és ellenfelek a 19. és a 20. században Hegelt ebből a kiadásból fogadták be. Egyedi műveinek idegen nyelvekre történő fordításai e szövegkiadásokat vették alapul. Nem utolsósorban a filozófiatörténet-írás közvetve ható és továbbható Hegel-képét is e kiadás határozta meg. [...] Végül ami az eredeti dokumentumokat illeti, melyek még a Hegel-tanítványok rendelkezésére álltak, de azóta már elvesztek, e kiadás a hegeli mű forrásainak örökre megmaradó részét képezi.¹⁸

Ami az FVA érdemeit illeti, napjainkban Walter Jaeschke – az ezredfordulót követően, Nicolin idézett szavai után majd’ fél évszázaddal s hozzájuk kapcsolódva – továbbra is hangsúlyozza: „A Megboldogult Barátai« teremtették meg a *Corpus Hegelianumot* s a hegeli filozófia ama képét, mely [...] a közvetlen hatástörténetet meghatározta, és amely napjainkig tart.”¹⁹ E két mértékadó vélekedés elhangzása közti időszakból Christoph Jammét idézem, aki a nyolcvanas évek első felében azt írta: „Minden szerkesztői kérdésessége ellenére az FVA kiemelkedő jelentőséggel bír.” Hiszen – az őt alapul vevő újabb 20. századi kiadások, így Glockner ún. jubileumi kiadása vagy a *Theorie Werkausgabe* révén – „a hegeli filozófia recepciójának történetét a 20. század közepéig s még azután is alapvetően meghatározta; Marxtól és Kierkegaard-tól egészen Adornóig alkotta a Hegel-értelmezések alapját.”²⁰ Hermeneutikai nézőpontból a hatástörténet jelentőségét persze aligha lehet túlbecsülni: bármilyen lett légyen is az FVA kiadáspolitikája, s a mai filológiai mércék fényében bárhogy vélekedjünk is róla, mindenképpen tény, hogy e kiadás teremtette meg a domináns Hegel-képet. A fiatal Marx – akinek a gondolkodását egész életében a Hegellel, azaz az FVA által közvetített Hegellel való küzdelem határozta meg – doktori disszertációjában, az ontológiai istenbizonyíték

18 Friedhelm Nicolin: Die neue Hegel-Gesamtausgabe. Voraussetzungen und Ziele. *Hegel-Studien*, 1961 (1), 295–313., itt 296.

19 Walter Jaeschke: *Hegel-Handbuch: Leben – Werk – Schule*. Metzler, Stuttgart, 2003, 503.

20 Jamme: i. m. 84.

kérdéskörét taglalva, azt írta: nem az a lényeg, hogy az istenek léteztek-e vagy sem, a lényeg az, hogy a történelem folyamán hittek bennük, s

ebben az értelemben az összes istenek, mind a pogányok, mind a keresztények, reális existenciával bírtak. [...] Itt Kantnak [az ontológiai istenbizonyítékra vonatkozó] kritikája sem jelent semmit. Ha valaki elképzeli, hogy száz tallérja van, [...] ha hisz benne, akkor a száz képzelt tallérnak ugyanolyan értéke van számára, mint száz valóságosnak. Például adósságokba fogja verni magát a képzelményére, a képzelmény hatni fog, mint ahogy az egész emberiség adósságokba verte magát istenei kontójára.²¹

Hasonlóképpen mondható: bármilyen lett legyen is az „igazi” Hegel, Hegel „önmagában” – föltéve, hogy e kérdésnek egyáltalán van értelme,²² s hogy rendelkezésre állnak az empirikus források ennek rekonstrukciójára:²³ ezen (értelmét tekintve nemigen tisztázott) vállalkozásnak a

21 Lásd K. Marx: A demokritoszi és epikuroszai természetfilozófia különbsége. *MEM* (= *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*). 40. kötet. Kossuth, Budapest, 1980, 246.

22 „Valami olyan, mint *magábanvaló Kant* [...], nem egyéb, mint alapvető félreértés.” (Heidegger: *Gesamtausgabe*, Bd. 3, 301.: „Ein Kant an sich [...] ist ein Grundmißverständnis”; magyarul lásd Martin Heidegger: *Kant és a metafizika problémája*. Ford. Ábrahám Zoltán – Menyes Csaba. Osiris–Gond, Budapest, 2000, 405. sk.

23 Semmifajta empiriából – legyenek bár a vonatkozó források mégoly bőségesek vagy egyenesen kiapadhatatlanok – nem lehet valami olyat, mint „igazi x” rekonstruálni, mivel ez utóbbi már mindig is valamilyen fogalom vagy eszme *a priori* egységének elsőbbségét feltételezi. „Tények alapján eszméket igazolni vagy cáfolni akarni értelmetlenség”, írta Husserl, „*ex pumice aquam* [fából vaskariká], mint Kant citálta.” (E. Husserl: *A filozófia mint szigorú tudomány*. Kossuth, Budapest, 1993, 85. = *Husserliana*, Bd. XXV, 45.: „Aus Tatsachen Ideen sei es begründen oder widerlegen wollen ist Widersinn – *ex pumice aquam*, wie Kant zitierte”. A Kant-idézetet lásd: A gyakorlati ész kritikája. In: Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Budapest, 1991, 115.; az eszmékről vö. még Kant: *A tiszta ész kritikája*, A313–321 = B369–377.; id. magyar ford. 311–316.) Lásd még J.-P. Sartre: Egy emóció-elmélet vázlata. In (szerk.): *Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból.*; ford. Nagy Géza. Gondolat, Budapest, 1976, 29. sk.: „Az ember eszméje [...] csupán feltételezés, amely kapcsolatokat létesít különálló vizsgálati anyagok között [...]” „[Amikor] egyes pszichológusok egy bizonyos emberfelfogással operálnak, még mielőtt e végső szintézis lehetővé vált volna, akkor ez csak [...] kanti értelemben vett eszme, és sohasem szabadna szem elől téveszteniük mindenekelőtt azt, hogy regulatív fogalomról van szó. [...] A tényre várni *per definitionem* annyit jelent, mint az elszigeteltre várni, vagyis azt jelenti, hogy pozitivistá megfontolásból elébe helyezzük az esetlegeset a lényeginek, a véletlenszerűt a szükségszerűnek, a zűrzavart a rendnek; azaz a lényegit elvileg a jövőre halasztjuk: »későbbre, amikor már elegendő tényt

végigvitelére –, a hatástörténetet még ebben az esetben sem lehetne visszacsinálni, meg nem törtéنتté tenni. Ha mégoly megalapozott reményt táplálhatnánk is a GW révén új, markáns, az eddiginél hitelesebb Hegel-kép felvázolására: a hegeli filozófiának a gondolkodó halála óta eltelt, lassan két évszázadot átfogó hatástörténetét nem lehet meg nem törtéنتté tenni.

✱

Kezdetben abból indultunk ki, hogy a hagyományos (filológiai-pozitivisták) felfogás szerint első lépésben megállapítjuk a szöveget, majd második lépésben következik az interpretáció, a filológiai munka eredményeként megállapított-előállított szövegváltozat értelmezése. Jelen dolgozat egyik alapvető tézise pedig úgy hangzott, hogy a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik, s hogy ily módon filológia és hermeneutika többszörösen is egymásba fonódik. Számos más probléma is felmerül itt, s ezek közül e dolgozat végén egyre szeretnék legalábbis röviden utalni anélkül, hogy mód nyílnék a részletekbe bocsátkozni.

A szövegmegállapítás egyik hagyományos nehézsége maga is filológiai eredetű, amennyiben – a szöveget megállapítandó – a filológiai-szövegkritikai munka egy szöveg kiadástörténetére visszanyúlva gyakran azzal a ténnyel szembesül, hogy bizonyos szövegeket szerzőjük több kiadásban, s így több, egymástól kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő szövegváltozatban is megjelentetett. Melyik legyen akkor a kanonikus szöveg? Hogyan kell ezt megállapítani, s mit is kell vele tenni: helyre-állítani vagy elő-állítani? A legnevezetesebb példa itt minden bizonnyal Kant kritikái fő műve, *A tiszta ész kritikája*. S zárjuk dolgozatunkat akkor ezzel a kérdéssel: vajon Kant kritikái fő műve 1781-es első vagy 1787-es második kiadásának a szövegét kell előnyben részesítenünk?²⁴ – Bárhogy foglaljunk is állást, nyilvánvaló: hogy melyik kiadás szövegét részesítjük előnyben, erősen interpretációfüggő kérdés. Ez az interpretációfüggő preferencia viszont megelőzi a kinyomtatandó szövegváltozatra vonatkozó, látszólag pusztán a filológia kompetenciájába tartozó döntést. Azaz az értelmezés, a hermeneutika itt is megelőzi a filológiát vagy vele legalábbis egyidejű.

gyűjtöttünk össze«. [...] az esetlegességek halmozásával [azonban] éppúgy nem lehet eljutni a lényeghez, mint ahogy nem érjük el az egészet, ha 0,99-től jobbra végtelen sorban rakjuk egymás mellé a számjegyeket.”

- 24 Ezt a problémakört – továbbá több kapcsolódó, itt nem érintett kérdést – részletebben vizsgáltam az első/szerkesztőségi, * jegyzetben hivatkozott írásaimban.